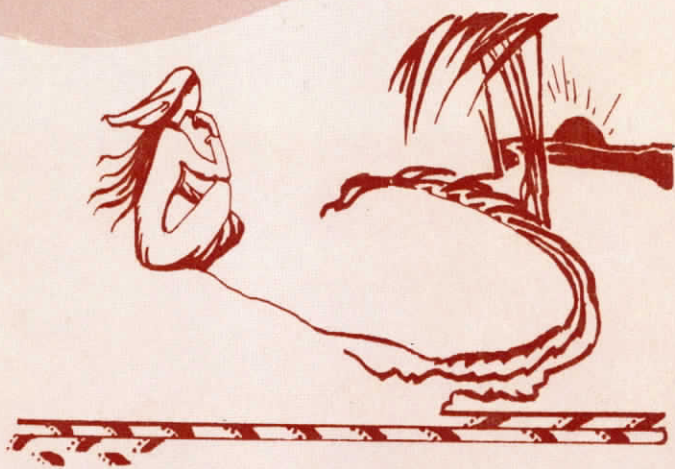

Xətai TƏBRİZİ

YUSUF
VƏ
ZÜLEYXA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

XƏTƏİ TƏBRİZİ

**YUSİF
VƏ
ZÜLEYXA**

**(elmi-tənqidi mətni və
transfoneliterasiyası)**

BAKI – 2004

ÖN ÖZ

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu elmi şurasının 8 dekabr 2003-cü il tarixli 10 №-li iclasının qərarı ilə nəşr olunur.

Elmi-tənqidi mətnin tərtibçisi və ön sözün müəllifi:

T.V.Əkbərov

filologiya elmləri namizədi

Transfonetiterasiya mətninin tərtibçiləri:

Z.T.Hacıyeva

filologiya elmləri namizədi

İ.Y.İsmayılov,

filologiya elmləri namizədi

Redaktoru:

İ.Y.İsmayılov,

filologiya elmləri namizədi

Rəyçi:

P.Ə.Kərimov,

filologiya elmləri namizədi

Xəttatı:

Hacı Müzafəddin Əzizov

4603000000 – 90

N – 098 – 2004

Qrifli nəşr

© "Nurlan", 2004

"Yusif və Züleyxa" məsnəvisi zəngin lüğət tərkibi, maraqlı qrammatik forması, bədii sənətkarlıq xüsusiyyətləri, həm də həcmnin böyüklüyünə görə XV əsrdən bu günümüze çatmış önəmli əsərlərdən biridir. O, Azərbaycan ədəbiyyatı və dilinin XV əsrdəki vəziyyətini, inkişaf istiqamətini nümayiş etdirən son dərəcə maraqlı tədqiqat materialı kimi diqqəti cəlb edir. Təəssüf ki, əsər indiyədək dilçi və ədəbiyyatçı alimlər tərəfindən geniş tədqiq olunmamışdır. Bizcə, bunun səbəbi əsərin əlyazmasının uzun müddət üzə çıxması ilə bağlıdır.

"Xətai" təxəllüslü ikinci azərbaycanlı müəllifin mövcud olması və Azərbaycan dilində "Yusif və Züleyxa" əsərini yazması barədə ilk məlumatı M.Ə.Tərbiyə verir. O, Şah İsmayıl Xətəidən bəhs etdikdən sonra yazır:

"Başqa bir "Xətai" təxəllüslü şair Sultan Yaqubun adına türk dilində "Yusif və Züleyxa" əsərini yazmışdır".

Bu qısa məlumatdan sonra Xətəinin "Yusif və Züleyxa" əsəri ilə bir sıra görkəmli tədqiqatçılar maraqlanmışlar. Məşhur türkoloq M.F.Köprülüzadə: "Sultan Yaqubun adına yazılmış "Yusif və Züleyxa" məsnəvisinin sahibi Xətai haqqında bir şey bilmirik", - deyə qeyd edir.

Xətəinin "Yusif və Züleyxa" əsəri ilə həmçinin Azərbaycan ədəbiyyatı ilə məşğul olan Xəyyampur, A.S.Ləvend, C.Dolu kimi alimlər də maraqlanmış, məsnəvinin üzə çıxması səbəbindən əsər haqqında bir şey bilmədiklərini qeyd etmişlər.

Xətəinin "Yusif və Züleyxa" məsnəvisi haqqında H.Araslı, Ə.Hüseynzadə, Ə.Məmmədov, C.Nağıyeva, K.Ağamalı, K.Bağirov, Ş.Xəlilov, T.Hacıyev, C.İbrahimov və başqa tədqiqatçılar söz açmışlar.

"Yusif və Züleyxa" əsərini elm aləminə ilə dəfə akademik Həmid Araslı tanıtmışdır. Lakin tədqiqatçı hansı əl-

yazmadan istifadə etdiyini və əlyazmanın hansı xəzinədə mühafizə olunduğunu göstərməmişdir. Əsərdən verilən nümunədən aydın olur ki, alimin istifadə etdiyi nüsxə bizə məlum olan M-185 şifrəli 18 vərəqdən ibarət naqis əlyazmadır. Həmçinin müəllifin dörd beytdən ibarət verdiyi digər nümunə də həmin naqis nüsxədəndir və bu nümunə bizə məlum olan tam nüsxələrin heç birində yoxdur.

“Yusif və Züleyxa” əsərinin əlyazmaları elm aləminə məlum olmasa da, bəzi tədqiqat əsərlərində Xətai XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri kimi təqdim edilir. Məsələn, “İnönü ensiklopediyası” yazır: “Bu dövr şairləri arasında ən önəmliləri Rövşəni, “Yusif və Züleyxa” məsnəvisini yazan Xətai və Həbibidir”.

Bəzi müəlliflər “Yusif və Züleyxa” əsərinin əlyazmalarını görmüşsə də, bunların kimə aid olduğunu müəyyənləşdirə bilməmişlər. Məsələn, AMEA Əlyazmalar İnstitutunun 1963-cü ildə çap etdirdiyi kataloqda “Yusif və Züleyxa” əsərinin iki əlyazması təsvir olunmuşdur. Lakin bunların müəllifinin kimliyi naməlum qalmışdır.

Bütün deyilənlər təsdiq edir ki, Xətainin “Yusif və Züleyxa” əsərinin naqis bir nüsxəsi akad. H.Araslıya məlum olsa da, bütöv əlyazmaları bu vaxta qədər tədqiqatçılara məlum olmamışdır. Hazırda həmin əsərin müxtəlif illərdə köçürülmüş yeddi əlyazma nüsxəsi mövcuddur. Həmin əlyazmalar avtoqraf deyil. Nüsxələr üzərində apardığımız tədqiqat göstərir ki, əsər bu günümüzdə çatana qədər dəfələrlə köçürülmüş və ciddi dəyişikliyə uğramışdır. Bu təsadüfi hal olmayıb, çox mühüm məsələlərlə bağlıdır.

Xətainin “Yusif və Züleyxa”sının əlyazmaları da, digər orta əsr abidələri kimi, xətasız və qüsursuz deyil.

Əlyazmalar ümumilikdə XV əsr Azərbaycan dilinin fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini yaxşı mühafizə etsə də, bununla belə, nüsxələrdə sərlövə, beyt,

misra və sözlərin dəyişik salınması, təhrif olunması, əsərdən bədii hissələrin çıxarılması, arxaik sözlərin yeniləri ilə əvəz edilməsi, qafiyə və vəzn pozğunluğu, interpolasiya, əlavələr, məzmun və ideya ayrılığına və s. təsadüf olunur. Buna görə də əlyazmaların ayrıca götürülmüş bir nüsxəsindən təqiqat obyektinə kimi istifadə etmək müsbət nəticə verməz və bu məsnəvinin elmi-tənqidi mətninin tərtib edilməsini aktuallaşdırır.

Tövrətdə və Qur’anda yazılı əksini tapan “Yusif və Züleyxa” mövzusu Yaxın və Orta Şərqi yüzillərlə görkəmli sənətkarının ilham mənbəyi olmuş, Azərbaycan müəlliflərinin də diqqətini cəlb etmişdir. Həmin mövzunu qələmə alan ilk azərbaycanlı sənətkarlardan biri də Xətai Təbrizi olmuşdur.

Xətai qədim tarixi köklərə malik milli Azərbaycan şerinin XV əsrdəki davamçılarından biridir. O, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi ənənələrinin davamçısı kimi daxil olmuşdur. Sənətkarın zəmanəmizə qədər yalnız “Yusif və Züleyxa” əsəri gəlib çatmışdır. Əsərdən görüldüyü kimi, Xətai əsrlərdən bəri mütərəqqi istiqamətdə inkişaf edən milli Azərbaycan şerinə dərinləndən bələd olmuş, ona hörmətlə yanaşmışdır. “Yusif və Züleyxa”-nı Azərbaycan dilində yazması da hər şeydən əvvəl sənətkarın doğma dilinə məhəbbətindən irəli gəlmişdir. Sultan Yaqub (1478-1490) dövründə yaşayıb yaradan Xətai ana dilində yaranan ədəbiyyatın inkişafında mühüm xidmət göstərsə də, onun haqqında bioqrafik məlumat olduqca azdır. Çünki sənətkar böyük dövlət xadimi və saray şairi olmadığı üçün dövrün tarixçi və təzkirəçiləri onun haqqında məlumat verməyi lazımsız bilmişlər. Tarixi mənbələrdə Sultan Yaqubun sarayında yaşayıb yaradan Baba Fəğani, Baba Nəsimi, Dərviş Dəhqi, Ənsari, Heyrani, Şahidi, Humayun, Qatili, Əhli və b. sənətkarlar haqqında az-çox məlumat varsa da, hə-

ləlik bizə məlum olan təzkirə və tarixi mənbələrdə Xətai haqqında heç bir qeydə rast gəlmirik. Buna görə də onun barəsində geniş bioqrafik məlumat vermək imkan xaricindədir.

“Yusif və Züleyxa” əsərinin neçənci ildə və harada yazılması da məlum deyil. Çünki əlyazmalarda bu barədə heç bir qeydə təsadüf etmirik. Əgər M.Ə.Təbiyyətin fikri ilə razılaşırsaq, “Yusif və Züleyxa”nın Sultan Yaqub dövründə yazıldığı fikrini qəbul etsək, belə nəticəyə gəlmək olar ki, Xətai XV əsrin ikinci yarısında yaşamış və çox güman ki, əsərini də 1478-1490-cı illər arasında Təbrizdə yazmışdır. Çünki Təbriz Xətainin yaşadığı dövrdə nəinki Azərbaycanda, eləcə də Yaxın və Orta Şərqdə ən görkəmli mədəniyyət mərkəzlərindən sayılırdı. Hülakilərin özlərinə paytaxt seçdiyi bu şəhər 1294-cü ildən ta XVI əsrin ortalarına qədər Azərbaycanın mərkəzi olmuşdur. Qaraqoyunlu (1400-1468) və Ağqoyunlu (1468-1502) dövlətlərinin paytaxtı olan Təbrizdə Həqiri, Kişvəri, Həbib, Ziyayi Ordubadi, Bədr Şirvani, Məhəmməd Katibi, Əhmədi və b. kimi istedadlı sənətkarlar yaşayırdı. Deməli, Xətainin də Təbrizdə yaranmış ədəbi mühitdə yetişməsinə və əsərini də həmin şəhərdə yazmasına şübhə qalmır. Digər mənbədə də şairin Təbrizli olduğu qeyd edilir.

“Yusif və Züleyxa” əsərinin sənətkarlıq xüsusiyyətləri onun müəllifinin usta qələm sahibi olduğunu sübut edir. Məsnevidən görüldüyü kimi, “Yusif və Züleyxa” Xətainin ilk qələm təcrübəsi deyil. Şübhəsiz, şair məsnəvini yazana qədər klassik şerin müxtəlif janrlarında əsərlər yazmışdır. Təəssüf ki, onun bugünümüzə qədər yalnız “Yusif və Züleyxa” poeması gəlib çatmışdır.

“Yusif və Züleyxa” əsərinin elmi-tənqidi mətninin tərtibi üçün yeddi əlyazmadan istifadə edilmişdir. Əlyazmaların, demək olar, hamısı Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında köçürülmüşdür. Belə əlyazmalar bilavasitə Azər-

baycanla bağlı olduğundan onlar dilimizin fonetik, leksik və qrammatik quruluşunu öyrənmək, lüğət fondu ilə tanış olmaq, bu gün üçün arxaikləşmiş sözləri müəyyənləşdirmək, xüsusilə Azərbaycan dilinin əsrlər boyu inkişaf tarixini izləmək üçün son dərəcə böyük əhəmiyyətə malikdir. Həmin tip əlyazmalar dilimizin bütün milli xüsusiyyətlərini özündə əks etdirdiyinə görə onlar tekstoloji tədqiqatın müvəffəqiyyətlə aparılmasını təmin edir.

Əlyazmaların üçü tam, dördü isə naqisdir.

I. “Yusif və Züleyxa”. Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutu: B-4441. Elmi-tənqidi mətnə göstərilən şərti işarəsi:

Əlyazma cildsizdir. Aydın oxunuşuna görə digər nüsxələrdən fərqlənir. 41 vərəqdən ibarətdir. Əsər 1^b vərəqindən başlayır, 41^a vərəqində isə sona çatır. Hər vərəqdə 13 beyt vardır. Formatı 21 x 17 sm-dir. Kağızı XIX əsrdə Rusiyada istehsal olunmuşdur. Mətn qara mürəkkəblə azərbaycanca, sərlövhələr qırmızı mürəkkəblə farscadır. Nüsxə təliq xətti ilə köçürülmüşdür. Katib qeydindən görünür ki, əlyazma hicri 1252 (1837)-ci ildə Molla Veysel Rəhim oğlu tərəfindən Qazax rayonunun Şıxlı kəndində köçürülmüşdür. Əlyazmanın bəzi yerlərində ərəb və fars sözlərinin yazılış qaydaları pozulmuşdur.

II. “Yusif və Züleyxa”. Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutu: B-5709. Şərti işarəsi:

Nüsxə “Qissei-Hənifə” əsəri ilə bir yerdədir. Hər iki əsərin xətti müxtəlif katiblərə məxsusdur. Əlyazmanın kim tərəfindən və harada köçürülməsi barədə qeyd yoxdur. Yalnız mətnin sonunda “Tarixi-islamiyyə 1361” sözləri yazılmışdır. Mətn tamdır. Formatı 22 x 17 sm-dir. Cildsizdir. Nüsxə cəmi 30 vərəqdir. Hər vərəqdə beytlərin sayı 15 – 20 arasında dəyişir. Əlyazmanın sonunda interliniyanın pozulması katibin kağız ehtiyatının az olduğu sübut edir. Mətn qara, sərlövhələr qırmızı mürəkkəblə tə-

liq xətti ilə yazılmışdır. Kağızı XIX əsrdə Rusiyada istehsal olunmuşdur. Mətnə XV əsr üçün səciyyəvi xarakter daşıyan, bu gün isə arxaik sayılan bəzi sözlər müasirləşdirilmişdir.

III. "Yusif və Züleyxa". Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutu: B-1928. Şərti işarəsi:

Bu nüsxə Əlyazmalar İnstitutunun 1963-cü ildə nəşr etdirdiyi kataloqda təsvir edilmiş, lakin əlyazmanın müəllifinin kim olması göstərilməmişdir. Bu nüsxə Əbdürrəhman Caminin "Yusif və Züleyxa" əsəri ilə birlikdə boz rəngli karton cildə tutulmuşdur. Bütöv cild 90 vərəqdən ibarətdir. Hər iki əsərin xətti eyni katibə məxsusdur. Xətainin əsəri 43^b vərəqindən başlayıb, 90^b vərəqində sona çatır. Hər vərəqdə beytlərin sayı 11-12 arasında dəyişir. Formatı 22 x 12 sm-dir. Əlyazmadakı möhürdən görünür ki, o, vaxtilə Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyində olmuşdur. Cildin iç hissəsində "Sahibi Məhəmməd" sözləri yazılmışdır. Deməli, əlyazma həmin şəxsin kitabxanasına məxsus imiş.

Nüsxədəki katib qeydindən anlaşılır ki, onu hicri 1314-cü ildə Məhəmməd ibn Molla Nuru Göyçay rayonunun Murtu kəndində köçürmüşdür. Nüsxəni köçürən katib öz xətlərini sonradan qırmızı mürəkkəblə düzəltməyə çalışmışdır. Katib beytlərin bəzilərini qırmızı mürəkkəblə yazmışdır. Görünür, xəttat həmin beytləri köçürmə prosesi zamanı oxuya bilməmiş və onların yerini boş saxlamışdır. Sonradan isə beytləri arxayın şəkildə oxumuş və onları diqqətlə qırmızı mürəkkəblə köçürmüşdür.

Əlyazmanın mətni qara, sərlövhələri qırmızı mürəkkəblə təliq xətti ilə yazılmışdır. Mətn 1040 beytdən ibarətdir.

IV. "Yusif və Züleyxa". Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutu: B-5460. Şərti işarəsi:

Əlyazma nazik karton cildə tutulmuşdur. Mətn 1^b vərəqindən başlayıb, 37^a vərəqində sona çatır. Nüsxə naqis bir əlyazmadan köçürülsə də, katib bunu hiss etməmişdir. O, mətni köçürməyə başlamazdan əvvəl 1^b vərəqinə bənövşəyi və göy rəngli mürəkkəblə çiçək və yarpaqlardan ibarət nəbatı ornament çəkmişdir. Mətnin əvvəlindən 40 beyt çatışmır. Son beyti isə yuxarıda bəhs edilən əlyazmalara uyğundur. Formatı 22 x 17 sm-dir. 38 vərəqdən ibarətdir. Hər vərəqdə 24 beyt vardır. Mətn qara, sərlövhələri qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Əlyazmanın köçürüldüyü tarix qeyd edilməmişdir. Ancaq vərəqlərdə XIX əsrə aid fabrik möhürü vardır.

V. "Yusif və Züleyxa". Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutu: B-3231. Şərti işarəsi:

Bu əlyazma xəttinin aydın oxunuşuna görə digər əlyazmalardan fərqlənir. Təəssüf ki, mətnin əvvəlindən 10, sonundan isə 32 beyt çatışmır. Cildsizdir. Əsər Əbdürrəhman Caminin "Yusif və Züleyxa" əsəri ilə biryerdədir. Hər iki əsərin xətti eyni katibə məxsusdur. Formatı 22 x 18 sm-dir. Əlyazma 82 vərəqdən ibarətdir. Xətainin əsəri 1^a vərəqindən başlayıb, 45^b vərəqində sona çatır. Hər vərəqdə 11 beyt vardır. Mətn qara mürəkkəblə Azərbaycanca, sərlövhələri qırmızı mürəkkəblə farsca yazılmışdır. Xəttinin gözəlliyi və düzgün orfoqrafiyası göstərir ki, əlyazma savadlı katib tərəfindən köçürülmüşdür. Xəttat bəzən unutduğu hissələri mətnin haşiyəsində əsərə əlavə etmişdir. Bu nüsxədə də ərəb və fars sözlərinin yazılış qaydaları pozulmuşdur.

Əlyazma naqis olduğu üçün onun köçürülmə tarixi məlum olmur. Yalnız 18^b vərəqinin haşiyəsində h.1210 (m. 1891) tarixi yazılmışdır. Mürəkkəb və xətt növündən aydın olur ki, bu tarix mətnə sonradan əlavə edilmişdir. Kağızdakı fabrik möhürü nüsxənin XIX əsrdə köçürüldüyünü göstərir. Əlyazma 930 beytdən ibarətdir.

VI. "Yusif və Züleyxa". Şəki rayonu. Məhəmməd Əmin Səlimovun şəxsi kitabxanası. Şərti işarəsi: ه

Əlyazma əvvəldən 26, sonndan isə 6 beyt naqisdir. Nüsxə cildsizdir. Əsər 1^a vərəqindən başlayır. Formatı 22 x 18 sm-dir. Mətni qara mürəkkəblə azərbaycanca, sərlövhəsi qırmızı mürəkkəblə farscadır. Əlyazmanın sərlövhələrinin altında azərbaycanca tərcüməsi də verilmişdir.

Nüsxə əvvəldən və axırdan naqis olduğu üçün əlyazmanı köçürən katibin kimliyi və nüsxənin neçənci ildə köçürülməsi barədə qeydə təsadüf etmirik. Lakin əlyazmanın paleoqrafik xüsusiyyəti onun XIX əsrdə köçürüldüyünü göstərir. Nüsxənin hərəkəli olması mətnin oxunuşunu asanlaşdırır. Əlyazma cəmisi 38 vərəqdır. Hər vərəqdə beytlərin sayı 12-14 arasında dəyişir.

Nüsxə pərakəndə bir əlyazmadan köçürülmüşdürsə də, katib bunu hiss etməmişdir. Buna baxmayaraq, o, əhəmiyyətli bir nüsxə kimi diqqəti cəlb edir. Əlyazmanın qədim nüsxədən köçürüldüyünü onun orfoqrafiyasından aydın görmək olur. Çünki sait səsləri göstərən hərflər əksərən yazılmayıb, hərəkə ilə göstərilmişdir.

VII. "Yusif və Züleyxa". Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutu: M-185. Şərti işarəsi: ز

Əlyazma 1963-cü ildə nəşr edilmiş kataloqda qısa təsvir edilmiş, lakin əsərin müəllifi naməlum qalmışdır. Nüsxə qədimliyinə və əhəmiyyətinə görə başqalarından fərqlənir. Əlyazma cildsizdir. Əvvəldən və sonndan naqisdir. Mətni azərbaycanca, sərlövhələri isə farsca qara mürəkkəblə, nəstəliq xətti ilə köçürülmüşdür. 18 vərəqdən ibarətdir. Hər vərəqdə 13 beyt vardır. Ölçüsü 13 x 21 sm-dir. Əlyazma sonndan naqis olduğu üçün əsərin köçürülmə tarixini və katibini müəyyən etmək mümkün olmur. Ancaq paleoqrafik və orfoqrafik xüsusiyyətlərinə görə onun XVII əsrdə köçürüldüyünü ehtimal etmək olar.

ز -nüsxəsinin mətninin fərqi olduğu məlumdur. ز -nüsxəsi ilə و ا ب ج د ه و əlyazmaları arasındakı fərqi təhlil edərkən məlum olur ki, bir-birilə sıx əlaqədar olan son 6 nüsxə redaksiyadır. Həmin redaksiya işi əlyazmaların ayrılıqda götürülmüş bir nüsxəsi üzərində aparılmışdır. Çünki xətalər nüsxələrdə eynilə təkrar edilir və nüsxə fərqi ümumi xarakter daşıyır. Digər tərəfdən, əlyazmalar XIX əsrin müxtəlif illərində ayrı-ayrı katiblər tərəfindən tamamilə başqa-başqa ərazilərdə köçürülmüşdür. Deməli, həmin xətalərin و ا ب ج د ه و nüsxələrində ümumi xarakter daşması əlyazmaların eyni mənşəyə malik olduğunu göstərir. Mütəxəssislərdə şübhə yarana bilər ki, bəlkə, həmin əlyazmaların oxşarlığına onların birinin digərindən köçürülməsi səbəb olmuşdur? Qətiyyətlə deyə bilərik ki, biz əlyazmalarda həmin fikri təsdiqləyəcək heç bir fakt görmədik. Redaksiya olunmuş nüsxələri bir-biri ilə müqayisə edərkən onlar arasında da fərq görürük. Bu fərq sözlərin yerinin dəyişik salınması, təhrif olunması və arxaizmlərin neologizmlərlə əvəz edilməsində özünü göstərir. Belə vəziyyətdə nüsxələrin mətnini tarixi aspektdə daha dəqiq öyrənmək üçün hansı əlyazma əsas götürülməlidir? Biz ا redaksiyasını əsas mətn kimi qəbul etməyi lazım bilirik. Bu nüsxənin əsas götürülməsinə aşağıdakılar səbəb olmuşdur:

1. ا nüsxəsi digər nüsxələrə nisbətən daha geniş həcmli olub, 1040 beytdən ibarətdir.

2. O, digər nüsxələrə nisbətən oxunaqlıdır.

3. Fonetik, leksik və qrammatik formaları digər əlyazmalara nisbətən yaxşı saxlamışdır.

Nüsxədə müsbət cəhətlərin mühafizə edilməsinə səbəb katibin əsəri ədəbi irsi saxlamaq xatirinə köçürməsidir. Həmin əlyazmanı köçürən katib mətnə sadıq qalmağa cəhd etmiş, oxuya bilmədiyi hərflər və sözlərin hətta şəklini

çəkməyə çalışmışdır. Buna görə də əlyazma qədim arxaik ünsürləri mühafizə edə bilmişdir. Əsas götürülmüş T nüsxəsi digərləri ilə müqayisə edilmişdir.

Xətainin "Yusif və Züleyxa" əsərinin əlimizdə olan əlyazmaları XVIII və XIX əsrlərdə köçürülmüşdür. Biz çap olunmuş dünya əlyazma kataloqlarını və xəzinələrini axtardıq, lakin "Yusif və Züleyxa" əsərinin daha qədim nüsxəsinə təsadüf etmədik. Mətnşünasların əksəriyyəti adəti üzrə tekstoloji tədqiqat zamanı ən qədim, xüsusilə şairin sağlığında köçürülmüş əlyazma üzərində işləməyi daha münasib sayır. Lakin tekstoloji təcrübə göstərir ki, mətnin bərpası üçün qədim nüsxə axtarmaq heç də axıradək doğru prinsip deyil. Çünki əlyazmaların dəyişikliyə uğraması yalnız sonralar baş verməmiş, bu əməliyyat hətta sənətkarların öz sağlığında belə aparılmışdır. Buna görə də mətnin qədimliyini yox, onun orijinala yaxınlığını əsas prinsip kimi götürmək və bunu elmi dəlillərlə sübut etmək lazım gəlir.

Faktlar təsdiq edir ki, mətnin qədimliyi və həcmcə genişliyi də hələ onun əsas götürülməsinə şərait yaratmır. Hər hansı əlyazma əsas götürülməzdən əvvəl onun tarixi öyrənilməlidir. Mətnin tarixini öyrənmək isə asanlıqla əldə edilmir. Xüsusilə klassik mətnlərin tarixini öyrənmək, onun avtoqraf, arxetip, kopya, variant və s. olduğunu müəyyənləşdirmək daha da çətinləşir. Çünki tekstoloji təcrübə göstərir ki, orta əsr müəllifləri öz əsərləri üzərində daim işləmiş, düzəlişlər etmiş və təkmilləşdirmişlər.

Tədqiqat zamanı əlyazmalar qruplaşdırılmalı, onların mənşələri müəyyən olunmalı, nüsxələrin qarşılıqlı əlaqəsi, əsərin yarandığı dövr, istifadə olunan əlyazmanın tarixi, onun paleoqrafik və orfoqrafik xüsusiyyəti, tarixi orfoqrafiya, mövzu, süjet, kompozisiya, janr, qafiyə, vəzn, dil tarixi, tarixi dialektologiya, katibin savad dərəcəsi, icti-

mai-siyasi və estetik mövqeyi və s. öyrənilməlidir. T.Məhərrəmovun fikrinə görə, Şərq dillərində yazılmış mətnlərin tekstoloji tədqiqat zamanı katiblərin hətta hansı təriqətə mənsub olmasını da nəzərə almaq lazımdır. Bir sözlə, tədqiqat zamanı tekstoloji meyara əsaslanma daha düzgün sayılır.

Xətai Təbrizinin "Yusif və Züleyxa" əsərinin elmi-tənqidi mətninin tərtibi zamanı aşağıdakı prinsiplərə riayət edilmişdir:

1) istifadə edilən əlyazmalar ərəb əlifbasının əbcəd sırası ilə işarələnmişdir;

2) tərtib edilmiş mətndəki beytlər rəqəmlə nömrələnmişdir;

3) sərlövhə fərqi meydana çıxanda ulduz və rəqəmdən istifadə edilmişdir;

4) söz, misra, beyt fərqi, təhrifi və dəyişik salınması rəqəmlə göstərilmişdir.

XƏTƏİ TƏBRİZİ

YUSİF VƏ ZÜLEYXA

(elmi-tənqidi mətnin
transfoneliterasiyası)

İbtida qıldım be nami-ol Kərim,
Ay ki, bisimillahir-rəhmanir-rəhim.
Öylə bildük, bir xəbər də ol qəni,
Yəqubə vermiş on iki oğlani.
Altı övrət bir-birinin oğlanları,
İki imiş öylə bildik biz ani.
İbn Yaminlə Yusif bir anadən,
Qadir Allahdur bu işi yaradən.
Yaşdə Rubil qamusindən baş idi,
Yusif əmma hüsn içində qaş idi.
Vermiş idi Yusifə Allah cəmal,
Yusif idi hüsn içində bir kəmal.
Ravi söylər şəkl ondur həman,
Doqquzu Yusifdə anın bigüman.
Cümlə xaliğə bir hüsn vermiş xuda,
Cümlə aləmdə Yusif hüsnü-cüda.
Çünki yetdi ol Yusif on yaşinə,
Öldi ana, gör nə gəldi başinə.
On yaşinə çünki Yusif yetdi der,
Yüzi nuri-aləmi bədr etdi der.
Yəqubun var idi bir qız qardaşı,
Əmr ilə övladi-əshaqın başı.
Ol dilədi şaxlamağə Yusifi,
Verdi ona Yusifi Yəqub səfi.
Dərdinə dözmədi kəndi oğlunun,
Almağı aydı oğlun əlindən anın.
Gördi qız ki, Yusifi andan alır,
Ol cəmalından anın məhrum qalur.
Bir kəməş düşmüşidi qız əlinə,
Aldadub bağladı Yusif belinə.
Şəriət böylə idi oğri, bil,
Maldan ötri qul olurdi yeddi il.

Çün kəmə Yusifə həm bağladı,
Vardı qız Yəqub qatində ağladı.
Ayıldı: atamdən kəmə qalmış idi,
 Ey bəradər yani bu nə iş idi.
Ayıldı: ani kim abarmış oğri der,
 Hər kim isə eylə ani doğri der.
 Tapdı ani Yəqub Yusifdə özi,
 Oğli qul oldu dəxi ötməz sözi.
Dutdi ol Yusif ağlətədi xatun,
 Qalmadı hiç Yəqubun bağrında xun.
 İki ildən xatun öldi, qalmadı,
 Heç kişi kəmin cəhanda almadı.
 Vardı ol Yəqub sevinə-sevinə,
Yusif Yaqub gətürdi evinə.
 Cümlə aləm gün yüzinə yar idi,
 Bir görən bir də görüncə zar idi.
 Ey cəməli-paki-cənnət surəti,
 Həqq ana vermiş tamam xalü-xətti.
 Sonrə andan gördi Yusif bir duşi,
 Həm özin gördi, həm on bir qərdaşi.
 Əllərində cümlə gördi bunların,
 Bir əsa var hər birində anların.
 Sonra qardaşlər əsasın aldılar,
 Əllərindən cümlə yerə saldılar.
Dikdilər Yusif əsasın bir yerə,
 Bitdi dağıldı budaği hər yerə.
 Həm genə yaprağlayub gögə çıxar,
 Çünki xalq dikdi anı, kim yıxar?
 Hər budağdə gəldi quş qondı ana,
Yusif ani görübən qaldı dona.
 Böylə ün salub o quşlar saz idi,
 Hər biri yüz nalan avaz idi.
 Yənə Yusif gördü təxti-sultani,
 Üstə qoydular çıxarıb həm ani.

Gəldi gün, ay, yulduzların on biri,
Səcdə qıldı Yusifə cümlə vari.
 Yuxudan durdi görüb bu düşləri,
Yəqub verdi xəbər bu işləri.
Yəqub aydır: sən olasən padişah,
 Olə on bir qərdaşın fərmani-şah.
 Gördüğün yulduz on bir qərdaşın,
 İlla, Yusif, söyləmə, gizlə duşin.
 Bu sözi kim söylədin, Yusif, mana,
 Qəsd edər qərdaşların duysə sana,
Yəqubun ol dəmdə oldi gönlü şad,
 Oldu könlü həm anın qəmdən azad.
 Adəm oğlun cümlə şeytan azdurur,
 Yoqsə bu işlər adəmdə az durur.
 Duydu bir övret naghah bu sözləri,
 Dedi oğlanları, eşitdi özləri.
 Anlar aydır: Yusif ola padişah,
 Nökər olaq biz qamu, ol ola şah.
 Pəs necə bizlər bu işə dözəvüz,
 Ya cahanda necə diri gəzəvüz?
 Pəs dedilər: bu işə tədbir görək,
 Biz gərək yer üzrə, ya ol bir gərək.
Bunca işlər iş bu sözdən oldi bil,
 Sözi tiz dimə könlündə saxlagil.

Qisseyi-Yusif əleyhissəlam rəftən be səhra əz-bərayi-qusfənd

Anların qoyunları səhradadır,
 Özləri daim güdərdi andə der.
 Dedilər gəlin deyəli, ey əxi,
Yəqubə ki, gəlsin ol Yusif dəxi.
 Yazıya gəlsün bizimlə ol böylə,

Bir gedüb gəşt eyləsün axşam gələ.
 Çünki qatə bizə ani, ey əxi,
 Niyyət edək ol Yusifi biz dəxi.
 Böyl zikr etdi olar ol dəm ana,
 Dinlə bir söz söyləyim imdi sana.
 Çünki dövlət bəndəyə versə xuda,
 Kimsə ani eyliyə bilməz cüda.
 Cümlə oğlanlar yığıldı əvvəl səfi,
 Dedilər: baba, bizə qat Yusifi.
 Andə vardır çeşmələr, xoş mürği-zer
 Quşlar andə cəm olubdur sədd-həzər.
 Könlü açılson, anun, oğlan durur,
 Yəqubın könlün bu söz dağlan durur.
 Yəqub aydır: eylə dutun siz ani,
 Qurt yeməsin yaxşı saxlayın ani.
 Gecə Yəqub düşdə görmişdi ani,
 Ortayə salmış idi qurtlar ani.
 Necə ki, cəht etdi qurtara ani,
 Çarə bulmadı ana yandı canı.
 Yusifi bir qurt götürdi getdi der,
 Özgəsi yerlü yerində yatdı der.
 Qurt qaçarkən onünə gəldi dərə,
 Yusif ağzından düşüb yatdı yerə.
 Ol zəmanda qurt adam yeməz idi,
 Bu sözi anlar dəxi deməz idi.
 Gürbə kimi qurdi qovarlar idi,
 Dutuban anınlə oynarlar idi.
 Dedi: oğlanlər, buna hörmət qılun,
 Siz dəxi mən tək anun qədrin bilün.
 Yusifi çün anlar aldı boyninə,
 Kim yetüpdür adəm oğlu oyninə.
 Çünki Yəqubdən uzana bir dərə,
 Boyninə alan anı urdu yerə.
 Dögdilər ağladı Yusif ol zəman,

Ağladı xəlqi-zəmin, həm asiman.
 Söylədilər döğübən öldürələr,
 Qurt yedi deyib ana bildürələr.

Qisseyi-digər

Yusif aydır: ey mənı süzlər biniyazlar neyšə,
 Öldürirsiz mənı yetişmən bu işə.
 Dedilər: ey gün, sənün çərxun durur,
 Nə qəmin var cümlə qəmxulanın durur.
 İmdi halın sana bildürür ağac,
 Qaldı Yusif susadı həm oldu ac.
 Su dilədi vermədilər su ana,
 Dedi: şumi-dildən, bu iş gəldi mana.
 Çün eşitdi Yusif aydır: ya xuda,
 Sən bizi qıl düşmən əlindən cüda.

Qisseyi-digər

Dedi: ya Şəmun, mana bir qətrə ab,
 Dedi: versyn afitabu-mahi-tab.
 Vardı Rubilə dedi: qardaş, mana,
 Bir içim su ver penah etdüm sana.
 Qarşısından çaxdı ağzi doldı qan,
 Çün mehrsiz divandı, oldu işi yəman.
 Çünki gördü ol Yusif bu işləri,
 Bivəfa olmuş ana qardaşları.
 Vardı yenə ol Yəhuda yanına,
 Dedi: qardaş, girmə Yusif qanına.
 Onlar öldürür mənı, öldürmə sən,
 Ölürem mən barı qanlı olma sən.
 Öpdı Yəhuda Yusifin yüzini,
 Sözü qəbul etdi örtüdi gözini.

Qisseyi-digər

Çün qəbul etdi Yahuda ol sözi,
Vardı qardaşların yanına həm özi.
Dedi öldürmə, günahi yuqdurur,
Bigünahın sözi, ahi çuqdurur.
Ayıtdilər çahə salalı biz bari,
Bu işə qıldı ittifaq ol dem varı.
Ya ilan urub ölə qərç ola,
Ya ki gözdən gedə, nagahe mərğ ola.
Aytdilər: daş atmayalı, ey əxi,
Düşə çahə ol nə hacət daşə dəxi.
Çün Yəhudə gəldi, Yusif ağladı,
Həm Yəhudanın cigərin dağladı.
Dedi: Yusif ağlama çahdə səni,
Qadir Allah saxlayə ol bir tənı.
Dutdi Şamun Yusifi gətirdilər,
Çah qırağıne ani yetürdilər.
Kəb əl-əxbar sözi yüz arşın o çah,
Yusifin cıxdı canından yüz min ah.
Soydilər rəxtini, açıldı tənı,
Çin-çıplaq yalın qat etdilər ani.
Dedi: rəxtimin birin verün haman,
Sətri-övrət eyləyim mən bir zaman.
Dedi: qaləm əgnimə puş eyləyüm,
Ölsəm ani mən kəfən düş eyləyüm.
Kimse dutmədi sözünü, getdilər,
Özləri öz bildügin həm etdilər.
Yusifin nazik tənı üryan idi,
Dil kəbab və cismü-canü büryan idi.
Taxdilər boyninə Yusifin rəsin,
Qorxuban ağladı ol vəchi-həsən.
Bir uzun sicimdən onu asdılar,
Yetmədi sicim sicimi kəsdilər.

Yeddi kögə düşdü oldəm qəlğələ,
Ənisü-vəcinü-murü-teyr gəldi dilə.
Cəbrayilə Həq dedi: dut Yusifi,
Dəgməsün yer yüzinə al Yusifi.
Gökdə dutdi Yusifi pak ol zəman,
Yerə qoydı madər çün mehriban.
Bir quri yerdə ani qoydı Rəsul,
Dedi: qorxma, ya Yusif, oldin qəbul.
Əjdahələr vardı çahdə ulu,
Yusif üstə ol zaman qıldı qülüvv.
Cəbrayıl ayıtdı avaz oldəm həman,
Gəldi peyğəmbəri-Yusif-sahib zaman.
Biedəb olman budur aləm-bəgi,
Yəqubun oğludur Yusif, Misrin bəgi.
Çün eşitdi əjdahələr ol zəman,
Yerlü yerində qərar etdi həman.
Gör ilan Allah sözün eylər qəbul,
Ey yüzi qarə yürəgi qatı qul.

Qisseyi-digər

Getdi Cəbrayıl, Yəhudə gəldi der,
Yusif çağırdı halın sordu der.
Dedi: şahim, Yusifim, halin nədür?
Bu qaranqu yerdə əhvalın nədür?
Dedi halım bu, yerimdür abü-gil,
Yanum alub əjdəhalar yatdı, bil.
Çox ilan-çayanlü yavuzdur bu çah,
Ah, qəribəm bilməzəm yol, qaldım ah.
Qan için kimsə munda salmasun,
Heç müsəlman bunda bir dem qalmasun.
Ah edibən ol iki ağlaşdılar,
Zəhr camindən fəraqın içdilər.
Sordu Yusif, der: nə vəqt oldu, degil,

Gün nə yerdədür bana bir söyləgil.
Dedi: qardaş, batdı gün, gəldi gecə,
İş bu çahdə nola halın bu gecə.
Qorxma, Yusif, mən gedürəm, bil dedi,
Ey əzizim, xoş qal imdi sən dedi.
Dedi Yusif: nə deyim, nə söyləyim,
Sən gedürsən mundə yalnız neyləyim?
Nola idi gəlməsəydün, ey əxi,
Dərdi tazə qılmasaydun, ey əxi.
İlla muni demə, babam bilməsün,
Pir kişidür, könlü qəmli olmasun.
Ağladı Yusif, Yəhudi getdi çün,
Gün dolandı nuri zülmət oldu dün. *gecə*

Qəzəli-Yusif əleyhissəlam

Yusif aydır: imdi, ya pərvərdigar,
Ya xudavəndi kərimi-kirdigar.
Sən mana vergil mədəd, ya dəstigir,
Çün mana qardaşlarım olmadı yar.
Çərxi-qəddarın əlindən dad, dad,
Neylədi, gördümü, çərxi-rüzigar?
Çahə saldı, payibənd etdi məni,
İstəməz heç kim məni, mən intizar.
Mən bu çeşmin yaşinə qər q olmuşam,
Pəs nə hacətdür mənə çah payidar.
Ver babana peyğamım, ey dan yeli,
Ol diyarə sən eğer qılsan güzar.

Qisseyi-digər

Çün Yəhuda gəldi ani gördilər,
Hər birisi getdi, ani qoydilər.
Sonra bir oğlağı bican etdilər,

Yusifin kömləgni qan etdilər.
Baxır idi piri-Kənan ol yolə,
Ta ki andan Yusifi qaçan, gələ.
Gecə oldu evə yavuş gəldilər,
Zaru-giryar, ahu-əfğan qıldılar.
Dedilər: vaveyla vay, Yusif canı,
Yedi qurdlar, kömləgi üstə qanı.
Vay müsibət, vay bizim qardaşımız,
Vay gedübən gəlməyən yoldaşımız.
Ol ani Yəqub eşitdi qıldı ah,
Dedi pirlük donunu giydim siyah.
Getdi ol özündən özin bilmədi,
Dan aşınca hiç özünə gəlmədi.
Bunlar aydır neylədük biz, ey əxi,
Həq yanində şərmsar olduq dəxi.
Səpdilər su ol mübarək yüzünə,
Dan aşandə gəldi Yəqub özünə.
Dedi: tapşurmuşdum sizə, Yusif qanı?
Dutər axır sizi Yusifin qanı.
Onlar aydır: ya baba ovlamağa,
Dağə varmışduq geyik qovamağa.
Bir çəmənli kölgədə qoyduq anı,
Qurt yemişdi biz gəlinçə oğlanı.
Yəqub aydır: ol ayağından anın,
Yoxmudur bir parəsi ol oğlanın.
Anlar aydır: qanlı gömləgi sana,
Biz gətirdük deyübən verdi ana.
Aldı sürtdi gümləgi yüz başinə,
Gömləgi qər q eylədi göz yaşinə.

Şəri-Yaqub

Yəqub aydır: Yusifim, şahim mənim,
Qandə getdün yari-həmrahim mənim?

Ey mənim canım, cani-bağrım qanı,
Yerdə, gögdə şöleyi-mahim mənim.
Qalmadı səbrü qərarım, imdi gəl,
Düşdi dağlar üstinə rahim mənim.
Yüzünü göstər ki, görsin gözlərim,
Yoqsa dağlar yandırur ahim mənim.
Firqətin yandırdu canım qandırısın?
Getmə durgil izzətim, cahim mənim.

Qisseyi-digər

Nə əcəb mehriban qurt imiş ol,
Yemiş ətin gömləgin yırtmamış ol.
Hörmət etmiş Yusifin pirahinə,
Kaş ki ani etməyəydi caninə.
Aydır: ol qurdu gətirün görəyim,
Oğlumin əhvalin andən sorayım.
Vardılar bir qurdi dağdə dutdilər,
Həm anın ağzın dəxi qan etdilər.
Yəqub aydır qurda: ey qurt söyləgil,
Həq için müşkili həll eyləgil.
Qurt dedi sən muni məndən sormagil,
Sorsan oğlanlar yüzünü görməgil.
Dəxi Yusif rizasiçün ki, ey şah,
Kim hiç ət yemiyəli, olun agah.
Qurt dedi: ey Yəqubi-sahib-kərəm,
Bil ki peyğəmbər əti bizə həram.
Çün bu sözi Yəqub eşitdi özi,
Yaşılə doldu anın iki gözi.
Qansı dağlara sənünçün varayım,
Qurt yeməmiş səni kimdən görəyim?
Qurt aydır ki, Şamda var bir qardaşım,
Andən ötrü çox axıtdım mən yaşım.
Mən Misirdən Şamə gəldüm gedirəm,

Dünyadə qardaşsız ömri nidərəm.
Yenə anlar aydır: ayrı qurt yedi,
Bilməzüz ki, ani qansı qurt yedi.
Biz naçərdən sana gətirdük ani,
Sürtmüş idük biz ona nahəq qanı.
Gördi ki bunlar yalan söylər həman,
Cümləni saldı gözdən ol zəman.
İllah sirrin kimsəyə faş etmədi,
Həç kimi ol sirrə sirdaş etmədi.
Gər ah etsə özi yanar odinə,
Özi özin bədnam edə adına.

Hikməti-Allah

Sonra gəldi Cəbrayil ol çahə der,
Neməti uçmaqdən gətürdi mahə der.
Həm gətürdi bir hərir gömlək dəxi,
Yusifə geydurdı ani ey əxi.
Cəbrayil getdi o dəm, Yusif baxar,
Gördü kim bir ağsaqqal pıran çıxar.
Ol səlam verdi çox ikram eylədi,
Yusif gördi və qucdi, söylədi.
Dedi: Hud peyğəmbərəm, bilgil məni,
Mən burayə görməgə gəldim səni.
Mən kitabımda sənəin əhvalını,
Oxuyub duydu mən sənəin övsafını.
Həq təalədən dilədim mən səni,
Mən ana dedim, mana göstər ani.
Həq təalə hacətim qıldı qəbul,
Dedi: var, şəddad çah içindədir ol.
Ta ki Yusif andə gəlür görəsən,
Səbr qılсан çok muradə irəsən.
Ol sözilən gəlmişəm bu çahə mən,
Çok zamandır intizaram rahə mən.

Mən iki ildür bu çahdə intizar,
Mən bakaram yolınə bilgil, əyar.
Çoq şükür həqqə ki, gördüm mən səni,
Kim muradimə yetirdi ol qəni.
Ya Yusif, qardaşlarından incimə,
Muni Həqq etdi, olar etdi demə.
Misrə varub sultan olan dəmdə sən,
Çok utandırma oları ondə sən.
Ayıtdı ömrüm başa yetdi söylədi,
Yerə ol dəm Hud nəbi başın qoydi.
Dedi, ya Allah, muradə irmişəm,
Mən Yusif didarin, üstə görmüşəm.
İmdi vəqtidür canım algil dedi,
Canimi rahətə salgil dedi.
Üşbu sözi andə çün Hud söylədi,
Həqq-təala ani məqbul eylədi.
Ol zəmanda Əzrail gəldi həman,
Hud nəbinin canın aldı bigüman.
Vardı cənnətə, qavuşdi ol zəman,
Qaldı yalquz ol Yusif andə həman.
Çünkü Yusif ol halı-xuda gördi həm,
Çok əcəb qaldı, qərar etdi o dəm.

**Qisseyi-dər xab dideyi-Malik
Yusif əleyhissəlam-ra**

Yusif satun alan tacir dəxi,
Andə bir düş gördi dinlə, ey əxi.
Gördi ol düşində gökdən gün gəlür,
Qoyninə girib anın bir dəm qalur.
Gəldi təbirçiyə səbah ol aydır:
Böylə düş gördüm ani yozgil-aydır.
Çün müəbbər dedi, Şəddad cahının,
Bil içində qul buləsən sən anın.

Dürdi tacir yolə düşdi qul bulə,
Ta ki Şəddad çahinə ol dəm gələ.
Bir avaz eşitdi gögdən ol zəman,
Dövr hənuz ol gün doğasıdur həmən.
Döndi tacir ta ki ün gələn yerə,
Gəldi bir dəm uğradi ol sərvərə.
Çünkü tacir gəldi çahi gördi der,
Su için iki qul göndərdi der.
Gördilər ki, bir işıqlu nəsnədir,
Gögə çıqmış nur ilə peyvəstədir.
Bu işə bunlər əcaib qaldılar,
Çah dibinə dulab ipini saldılar.
Gördi Yusif ta ki ip gəldi ana,
Bərk yapışdı ol ipə qaldı dona.
Tanrı qüvvət verdi sən dinlə sözi,
Çəkdi çıqdi bir oğlan, huri özi.
Yusifin qərdaşları hər gündə der,
Baxmaqə gəlürdi daim andə der.
Gördilər ki, çıxdı Yusif ol zəman,
Yügrüşüb üstə yetüşdilər rəvan.
Yusifin qərdaşları karvan dəxi,
Bir yerə yığıldı cümlə, ey əxi.
Dedilər Malik, bu quldur bizlərə,
Qaçub özin çahə salmış gizləne.
Yusifə əmran dilincə dedilər,
Mən bunların quliyəm de dedilər.
Xacə aydır: imdi bəs netmək gərək?
Anlər aydır: biz sataruq, alan gərək.
Yusif ol dəm bəhayə dutdilər,
On səkiz qəlb aqçayə həm satdilər.
Anlər aydır: biz bu quldən doymuşuz,
Həm anın suzi-ziyanın görmüşüz.
Bir qəbalə yazdı Rubil ol zəman,
Kim quli biz malikə satduq həman.